

कठोपनिषद् अध्याय 1, वल्ली III

Chapter one, Valli - III

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

ṛtaṃ pibantau sukṛtasya loke guhāṃ praviṣṭau parame parārdhe |
châyātapau brahmavido vadanti pañcāgnayo ye ca triṇāciketāḥ || 1 ||

पंचाग्नयः (कर्मकाण्ड) त्रिणाचिकेताः (ज्ञानकांड) च (ते) परमे परार्धे (परस्य ब्रह्मणोऽर्धम् स्थानम् परार्धम्) गुहाम्-प्रविष्टौ ऋतम् (अवश्यम् भावित्वात्) सुकृतस्य छायातपौ लोके पिबन्तौ, ये ब्रह्मविदः वदन्ति।

ऋतम् ritam: Truth, the fruit (of work) the fruit of good work. पिबन्तौ pibantau: (both) drinkers सुकृतस्य sukritasya: of one's acts, of good deeds. लोके loke: in the world (in this body) गुहाम् guham: in the cavity (Buddhi). प्रविष्टौ pravishtau: entered परमे parme: in the highest परार्धे prarthe: the abode of the Supreme (Brahman) i.e. the ether of the heart. छायातपौ chhâyâtapau: like shadow and light. good and bad, giving pleasure and pain. ब्रह्मविदः Brahma-vidah: the knowers of Brahman. वदन्ति vadanti: say. पंचाग्नयः panchâgnayah: the house-holder. The keepers of five fires— ie. performers of Deva, Pitri, Bhuta-Manushya and Brahms-Sacrifices. Or who tend the five fires of Chhândogya Upanishad. Those who control their five fires or senses or Gârhapatya, Dakshinâgni, Ahavanîya. Sabhya Avasathya. ये ye: Who. च cha: and. त्रिणाचिकेताः tri-nâchiketâḥ: who perform the triple nachiketa fire sacrifice.

The two, who enjoy the fruits of their good deeds, being lodged in the cavity of the seat of the supreme, the knowers of *Brahman* call shadow and light, as also those who maintain five fires and have thrice propitiated the *Nachiketa* fire.

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

जो पंचाग्नि, पाँच महायज्ञों को करने वाले हैं (कर्मकाण्ड) और जो तीन प्रकार की नचिकेत अग्नि (ज्ञानकांड) को करने वाले हैं, यह दोनों ही श्रेष्ठधाम के वासी, अन्तर-गुहा में स्थित, ऋत् और पुण्य कर्म पर आधारित, छाया और आतप/धूप के जैसे, इस लोक में आनन्द लेते हैं, ऐसा ब्रह्म ज्ञानी कहते हैं।

पंचाग्नि - पंचमहायज्ञः - ब्रह्मयज्ञ, देवयज्ञ, पितृयज्ञ, अतिथियज्ञ/मनुष्ययज्ञ, बलिवैश्वयज्ञ/भूतयज्ञ (कर्मकाण्ड)।

तृणाचिकेतः - तीन नचिकेत अग्नि (ज्ञानकांड)।

ऋतम् - परम सत्य, अवश्यम् भावित्वात्। absolute truth

सुकृतस्य - स्वयम् कृतस्य कर्मणः अपने शुभ कर्म

परार्थं - परस्य ब्रह्मणोऽधम् स्थानम्।

छायातपौ - छाया +आतप, सुख-दुख।

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥ २ ॥

yaḥ seturījānānāmakṣaram brahma yatparam |

abhayaṁ titīrṣatāṁ pāraṁ nāciketaṁ śakemahi || 2 ||

यः ईजानानाम् पारम् तितीर्षताम् अभयम् अक्षरम्, ब्रह्म सेतुः (तम्)

यत् नाचिकेतम् परम् (तत् ज्ञातुम्) शकेमहि।

यः yah: who. सेतुः Setuh: bridge, boundary, limit. ईजानानाम् ijânânâm: of the

sacrificers, the worshippers. अक्षरम् aksharam: Imperishable, indestructible. ब्रह्म

Brahma: the Brahman यत् yat or tat: which or that. परम् param: the highest, the best,

Supreme. अभयम् abhayaṁ: the free from fear, fearless; the shore which gives security

from fear. तितीर्षताम् titīrṣatām: who wish to cross (the ocean of Samsâra, births and

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

deaths). पारम् pāram: shore. The other end bank. नाचिकेतम् nâchiketam: the Nâchiketa fire. शक्रेमहि sakemahi or sakemasi: may we be able.

We are able to know the fire which is the bridge of those who perform sacrifices, and also the highest immortal *Brahman*, fearless, and the other shore for those, who wish to cross the ocean of *Samsara*.

पिछले मंत्र में कहे को ही खुलकर समझाते हैं:

जो लोग यज्ञ-याग आदि कर्मकाण्ड के द्वारा, भवसागर को पार कर, अभय, अक्षर पर-ब्रह्म को पाना चाहते हैं, उनके लिए वास्तविक पुल नाचिकेत-अग्नि (ज्ञानकांड) ही है, उसी को हम प्राप्त कर सकें।

अथवा- हम यह जानने में समर्थ हो सकें कि नचिकेत-अग्नि और दूसरी वह जो अविनाशी, पूजनीय, निर्भीक, ब्रह्म के परम पद को पाने के लिए संसार सागर को तर कर पार करें।

ई-जानानाम् - यजमानानाम् कर्मिणाम्, यज्ञ करने वालों का,

अक्षरम् - अविनाशी, न क्षरति यः सः

तितीर्षताम् - तर्तुम् इच्छताम्, तैर कर पार जाने की कामना वाले। संसारार्णवम् तर्तुमिच्छताम्

आत्मानं रथिनम् विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

ātmānaṁ rathitaṁ viddhi śarīraṁ rathameva tu |

buddhiṁ tu sārathiṁ viddhi manaḥ pragrahameva ca || 3 ||

आत्मानम् रथिनम् विद्धि, शरीरम् तु रथम् एव, बुद्धिम् तु सारथिम् विद्धि,

मनः एव च प्रग्रहम्।

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

आत्मानम् âtmânam: the Self, the jîva रथिनम् rathinam: the seated in the chariot or the lord of the chariot. विद्धि viddhi: know thou. शरीरम् sarîram: the body. रथम् ratham: the chariot. एव eva: even. तु tu: verily. बुद्धिम् buddhim: the Buddhi, the Pure Reason, the power of determining. तु tu: verily. सारथिम् Sârathim: the driver or charioteer. विद्धि Viddhi: know thou. मनः manah: the Manas, the mind. प्रग्रहम् pragraham: the reins. एव eva: even च cha: and.

Know the *atman* as the lord of the chariot, the body as only the chariot, know also intelligence as the driver; know the minds as the reins.

आत्मा को रथी जानिये, शरीर ही रथ है, बुद्धि एक सारथी है
और मन ही इसकी लगाम है।

आत्मानम् - स्वयम् को, आत्मा को

विद्धि - विद् ज्ञाने

प्रग्रहम् - the reins लगाम

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँ स्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

indriyāṇi hayānāhurviṣayāṃ steṣu gocharān |

ātmendriyamanoyuktaṃ bhoktetyāhurmanīṣiṇaḥ || 4 ||

इन्द्रियाणि हयान् आहुः, तेषु विषयान् गोचरान्, आत्मेन्द्रिय मनोयुक्तम्
भोक्ता इति मनीषिणः आहुः ।

इन्द्रियाणि indriyāni: the senses (like eye, ear etc.) The astral body or the body of sensation. हयान् hayan: horses. आहुः ahuh: say (the wise). विषयान् vishayān: the objects (of senses). तेषु teshu: their. गोचरान् gocharān: the roads, the places on which

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

horses can run. The racecourse. आत्मेन्द्रिय मनोयुक्तम् âtma-indriya-mano-yuktam: body-senses-mind-joined. The Atmâ in union with senses and mind. भोक्ता bhoktâ: the enjoyer, the transmigrating ego, (the experiencer of pleasure and pain, high and low states). इति iti: thus. आहुः ahuh: say. मनीषिणः manîshinah: the wise. The scholars.

The senses, they say, are the horses; the objects which they perceive, the way; the *atman*, the senses and the mind combined, the intelligent call the enjoyer.

इन्द्रियां घोड़े हैं, इन्द्रियों के विषय ही मार्ग हैं, आत्मा, इन्द्रिय और मन मिलकर ही भोक्ता (भोग करने वाला) कहलाता है ऐसा मनीषी लोग कहते हैं।

इन्द्रियाणि - चक्षुरादीनि, आँख, नाक, कान, जिहवा व त्वचा; हाथ, पांव, जिहवा, मलेन्द्रिय व मूत्रेन्द्रिय।

विषयान् - रूप, गंध, शब्द, स्वाद व स्पर्श।

गोचरान् - गोचर भूमि, गावः चरन्ति अस्मिन् इति। मार्ग, रास्ता

आत्मा-इन्द्रिय-मनः-युक्तम् - आत्मा इन्द्रिय और मन मिले हुए, इन्द्रिय और मन से समन्वित हुआ आत्मा।

मनीषिणः - विवेकी, ज्ञानी। मनस ईषिणो वशीकृतमानसाः ।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

yastvavijñānavānbhavatyayuktena manasā sadā |
tasyendriyāṅyavaśyāni duṣṭāśvā iva sārathēḥ || 5 ||

यः तु अविज्ञानवान् भवति अयुक्तेन मनसा सदा (युक्तो भवति) तस्य सारथेः

दुष्ट-अश्वा इव इन्द्रियाणि अवश्यानि (भवन्ति)।

यः yah: who. तु tu: but. अविज्ञानवान् avijnānavân: without wisdom, not dexterous,

without discrimination. भवति bhavati: is. अयुक्तेन ayuktena: unjoined ; without

rains, without balance, without concentration (of mind) मनसा manasâ: with the mind.

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

सदा Shdâ: always. तस्य tasya: his. इन्द्रियाणि indriyani: the senses (the horses).
अवश्यानि avasyâni: unmanageable, un-controllable. दुष्ट-अश्वा dushtâ-asvah: vicious
horses, unbroken or untamed horses. इव iva: like. सारथे: sâratheh: of the charioteer.

But of him who is not possessed of discrimination, and whose mind is always
uncontrolled/ manas without harmony; the senses are not controllable as vicious horses
of a driver.

जो विज्ञान रहित है, उसका मन सदा आत्मा से अयुक्त/अलग रहेगा। उस सारथि/आत्मा
की इन्द्रियां भी दुष्ट/अनियंत्रित घोड़ों की तरह वश में नहीं रहती।
अविज्ञानवान् - अनिपुण, विवेकहीन, बिना सोचे-विचारे, बिना किसी आधार के।

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

yastu vijñānavānbhavati yuktena manasā sadā |
tasyendriyāṇi vaśyāni sadaśvā iva sâratheḥ || 6 ||

यः (सारथि) तु विज्ञानवान् भवति, युक्तेन मनसा सदा, तस्य सारथेः
इन्द्रियाणि सदश्वा (सद-अश्वा) इव वश्यानि।

यः yah: who. तु tu: but. विज्ञानवान् vijnānavān: having understanding, whose
mindrein

is firmly held. भवति bhavati: is. युक्तेन yaktena: joined, balanced, harmonised.

मनसा manasa: with the mind. सदा sada: always. तस्य Tasya: his. इन्द्रियाणि
indriyāni: the senses. वश्यानि vasyani: manageable, under control. सदश्वा sadasvā:
good horses. इव iva: like. सारथे: sârathe: of the charioteer.

But of him who knows and has a mind always controlled/manas always harmonized, the
senses are always controllable as the good horses of the driver.

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

जो विज्ञान वाला है, जिसका मन आत्मा से जुड़ा रहता है, उसकी इन्द्रियां वश में रहती हैं।
जैसे अच्छे घोड़े सारथि के वश में रहते हैं।

विज्ञानवान् - विशेष ज्ञानी, विद्वान्

सदश्वाः - सधे हुए घोड़ों की तरह।

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न स तत्पदमाप्नोति सँ सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

yastvavijñānavānbhavatyamanaskaḥ sadā'śuciḥ ।

na sa tatpadamāpnoti saṁ sāraṁ cādhigacchati ॥ 7 ॥

यः तु अविज्ञानवान् अमनस्कः सदा अशुचिः भवति, सः तत्पदम् (परम् पदम्) न आप्नोति,
संसारम् च अधिगच्छति।

यः yah: who. तु tu: but अविज्ञानवान् avijnānavān: who has no understanding. who has not Buddhi as charioteer. भवति bhavati: is. अमनस्कः amanaskaḥ: unmindful, who has not controlled the mind सदा sadā: always. अशुचिः asuchiḥ: impure (being immersed in sensual gratifications) न na: not. सः sa: he (the charioteer). तत् पदम् tat padam: that place, (that above-mentioned Imperishable highest. Brahman). आप्नोति āpnoti: reaches. संसारम् samsāram: the transmigratory circle, the round of births, the current of births and deaths. च cha: and. अधिगच्छति adhi-gachchati: goes over or enters.

But he, whose intellect has no discrimination and whose mind is not under control and who is always unclean, does not reach that goal and falls into *Samsara cycle*.

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

पहले दो मन्त्रों में जो कहा है, उसी का परिणाम या दुष्परिणाम क्या है, यह इन दो मंत्रों में कहा है।

जो विज्ञान रहित है, जिसका मन आत्मा से युक्त नहीं, जो सदा अपवित्र विचारों से ही भरा रहता है, वह उस पद को (परम पद को) नहीं प्राप्त कर सकता। वह संसार में ही बार-बार घूमता रहता है।

अमनस्कः - अवशीकृत मनः यस्य। जिसका मन वश में, नियंत्रण में नहीं

अशुचिः - अपवित्र, शरीर-मन-बुद्धि को शुद्ध न रखने वाला।

तत् पदम् - पूर्वोक्तम् अक्षरम् परमं पदम्

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

yastu vijñānavānbhavati samanaskaḥ sadā śuciḥ |
sa tu tatpadamāpnoti yasmādbhūyo na jāyate || 8 ||

यः तु विज्ञानवान् समनस्कः सदा शुचि भवति, स तु यस्मात् भूयः न जायते,
तत् पदम् आप्नोति।

यः yah: who. तु tu: however. विज्ञानवान् viguānavân: of understanding. भवति bhavati: is. समनस्कः samanaskaḥ: balanced mind, of controlled mind. सदा sadâ: always. शुचि suchih: pure. स sa: he. तु tu: verily. तत् पदम् tut padaim: that place or goal. यस्मात् yasmât: from which (having fallen down). भूयः bhūyah: again. न na: not. जायते jāyate: is born (in the world).

But he, who knows, who has his mind always under control (Always with Atma) and who is clean, reaches that goal from which he is not born again.

जो विज्ञान वाला है, जिसका मन (आत्मा) के साथ लगा है, जो पवित्र (विचारों) वाला है, वह उस उच्च पद को प्राप्त कर लेता है, जिसमें फिर उत्पन्न नहीं होना होता।

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

शुचि- परित्यक्त छलकपटादिदोष-मलः शुद्धान्तकरणः। छल कपट आदि दोष जिसने छोड़ दिये।

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

vijñānasārathiryastu manahpragrahavānnarah |
so'dhvanah pāramāpnoti tadviṣṇoh paramam padam || 9 ||

यः नरः तु विज्ञान सारथिः मनः प्रग्रहवान् (भवति) सः अध्वनः पारम्
विष्णोः तत् परम् पदम् आप्नोति।

विज्ञान सारथिः vijñāna-sārathih: who has understanding for charioteer Lit. Intelligence-
driver. यः yah: who. तु tu: but. मनः प्रग्रहवान् manah pragrahavān: who holds the
reins of the mind, balanced mind. नरः narah: man. सः sah: he. अध्वनः adhvanah: of
the road or journey (of the rouuds). पारम् pāram: the end, the shore. आप्नोति āpnoti:
he reaches. तत् विष्णोः tat vishnoh: of that Vishnu (the all pervading Brahman, the
Supreme Self. परम् पदम् paramam padam: the highest place.

But the man who has vijyaan, intellect for the driver and a controlling mind for the reins,
reaches the end of the road, *i.e.*, that highest place of *Vishnu*.

जिस मनुष्य का सारथि विज्ञानवान है, और मन की लगाम जिसके नियंत्रण में है वह इस
संसार मार्ग को पार करके, विष्णु के उस परम पद को प्राप्त कर लेता है।

अध्वनः - मार्ग (मोक्ष मार्ग) the road of journey

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

indriyebhyaḥ parā hyarthā arthebhyas̄ca param̄ manah |
manasastu parā buddhirbuddherātmā mahānparaḥ || 10 ||

अर्थाः हि इन्द्रियेभ्यः परा मनः च अर्थेभ्यः परम् । बुद्धिः तु मनसः परा,
महान् आत्मा बुद्धेः परः ॥

इन्द्रियेभ्यः indriyebhyaḥ: than the senses. परा para: higher, subtler, superior. हि hi:
verily. अर्थाः arkhâh: the objects. अर्थेभ्यः arthebhyah: than the objects च cha: and.
परम् pararam: superior. मनः manah: the Manas. मनसः manasah: than the Manas. तु
tu: then परा para: superior. बुद्धिः buddhsh: the Buddhi. बुद्धेः buddheh: than the
Buddhi. महान् आत्मा mahân âtmâ: the great Self. परः parah: superior.

Beyond the senses, are the rudiments of its objects; beyond these rudiments is the
mind; beyond the mind is *atman* known as *Mahat* (great).

अन्तर्जगत/पिण्ड जगत में: - (इन्द्रियां दृश्य हैं) इन्द्रियों से परे उनके विषय हैं। विषयों
की अपेक्षा मन उनसे परे है (सूक्ष्म है)। मन की अपेक्षा बुद्धि उससे परे है और बुद्धि
की अपेक्षा महान आत्मा उससे भी परे है (दूर है, सूक्ष्म है)।

इन्द्रियां - आँखे, जिहवा, नासिका, त्वचा, कान। दृश्य हैं, स्थूल हैं, कर्ता हैं ।
इन्द्रिय-विषय - रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, शब्द, यह सब अदृश्य हैं
इन सब विषयों का सूत्रधार “मन” विषयों से सूक्ष्म है
मन का काम संकल्प-विकल्प करना है, बुद्धि का काम निश्चय करना है ।
परा: - श्रेष्ठ, सूक्ष्माः, उत्तमा: higher
अर्थाः - विषय, रूप-रस-गन्ध आदि

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

mahataḥ paramavyaktamavyaktātṭpuruṣaḥ paraḥ |
puruṣāṅna paraṃ kiṃcitsā kāṣṭhā sā parā gatiḥ || 11 ||

अव्यक्तम् महतः परम् पुरुषः अव्यक्तात् परः । पुरुषात् परम् किञ्चित् न उच्यते।
सा काष्ठा, सा परागतिः ।

महतः mahataḥ, than the Mahat. परम् param: superior, subtler. अव्यक्तम्
avyaktam: the undeveloped, The seed of the whole kosmos, unmanifest by name or
form, the collection of all forces, effects and causes, अव्यक्तात् avyaktāt: than the
Avyakta. पुरुषः puruṣaḥ: the Person, the Puruṣa परः paraḥ: Superior, subtler.
पुरुषात् puruṣāt: than the Puruṣa. न na: not. परम् param, superior, subtler.
किञ्चित् kinchit, anything. सा sâ, he काष्ठा kâshihâ: the end, the limit, the goal. The
Head of the hierarchies. सा sâ, he (lit She.) परागतिः parâ- gatiḥ: Supreme, the Great,
the best, path; the object of attainment.

Beyond the great Ātman is the Unmanifested; beyond the Unmanifested is the Puruṣa
(the Cosmic Soul); beyond the Puruṣa there is nothing. That is the end, that is the final
goal.

बाह्य जगत ब्रह्माण्ड जगत में: - बाह्य जगत “महत्” की अपेक्षा अव्यक्त परे है।
अव्यक्त की अपेक्षा “पुरुष” और भी परे है। पुरुष से परे कुछ नहीं, वह ही अन्तिम सीमा
है।

बाह्य जगत अर्थात् ब्रह्माण्ड के दो रूप हैं-

एक दृश्य, जो दीख रहा है, इसे ही व्यक्त या महत् या विकृति कहते हैं।

दूसरा अदृश्य (जो दृश्य जगत से पहले था) जिसमें सत्व-रज-तम साम्य अवस्था में थे,
इसे ही अव्यक्त या प्रकृति कहते हैं।

महतः - कार्य रूप प्रकृति, दृश्यमान जगत

अव्यक्तम् - कारण रूप, मूल प्रकृति

गीता ३.४२ – इन्द्रियाणि पराण्याहुः

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

eṣa sarveṣu bhūteṣu gūḍho"tmā na prakāśate |
drśyate tvagryayā buddhyā sūkṣmayā sūkṣmadarśibhiḥ || 12 ||

एषः सर्वेषु भूतेषु गूढः आत्मा न प्रकाशते, सूक्ष्म-दर्शिभिः तु
अग्रया सूक्ष्मया बुद्ध्या दृश्यते।

एषः esha: this (purusha) सर्वेषु sarveshu: in all भूतेषु bhuteshu: beings. गूढः
gudhah: hidden, the hidden Self. आत्मा atma: self. न na, not. प्रकाशते
prakāśate, shines forth. दृश्यते drisyate: is seen. तु tu: but. अग्रया agrayā: by sharp,
by the intellect purified सूक्ष्मया Sūkshmaya: by the Subtle (by the intellect capable of
finding subtle things). बुद्ध्या buddhya: by the Buddhi. सूक्ष्म-दर्शिभिः Sūkshma-
darsibhiḥ: by the subtle-seers, by the Pandits.

This Ātman (Self), hidden in all beings, does not shine forth; but It is seen by subtle seers
through keen and subtle understanding.

Or

This is concealed in all beings : this Atma does not manifest itself, but is seen through
the pointed subtle Buddhi, by men of subtle Sight.

अन्तर्जगत एवम् बाह्यजगत, इन सब भूतों में छिपा हुआ (ब्रह्म) प्रकट नहीं होता, दिखाई
नहीं देता। सूक्ष्मदर्शी लोग, अग्र-बुद्धि से, आगे-आगे चलने वाली सूक्ष्म बुद्धि से उसका
दर्शन करते हैं।

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

यह समझिये, कि पिण्ड में इन्द्रियों की डोर पकड़कर आगे-आगे चले, अग्र-बुद्धि से काम ले और ब्रह्माण्ड में प्रकृति के पंच महाभूतों की डोर पकड़कर आगे-आगे चले, अग्र बुद्धि से काम ले।

जो इस प्रकार चलेगा उसे, इन्द्रियों के पीछे छिपा आत्मा और प्रकृति के पीछे छिपा परमात्मा नज़र आ जाएगा।

अन्तर्जगत, शरीर जगत का परम तत्व आत्मा है (छोटे जगत में)

बाह्य-जगत, ब्रह्माण्ड जगत का परम तत्व परमात्मा है (विशाल सृष्टि रचना जगत में)

जीवन की यात्रा, जिसमें आत्मा रथी है, शरीर रथ है और इन्द्रियां घोड़े हैं, पिण्ड (शरीर) में आत्मा तक और ब्रह्माण्ड में परमात्मा तक पहुँचने के लिए हैं।

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

yachedvānmanasī prājñastadyacchejjñāna ātmani |
jñānamātmani mahati niyacchettadyacchecchānta ātmani || 13 ||

प्राज्ञः वाङ्/वाक् (वाचम्) मनसी (मनसि) यच्छेत्, तत् ज्ञाने आत्मनि यच्छेत्,
ज्ञानम् महति आत्मनि नियच्छेत्, तत् शान्ते आत्मनि यच्छेत्।

यच्छेत् yachchet: should merge; cause the laya वाङ्./वाक् vāk: the speech. (The speech is taken as a type for all the senses). मनसी manasi: in the Manas. In the Devas presiding over Manas. प्राज्ञः ptājnah: the wise. (A wise man should keep down speech and mind). तत् tat: that. यच्छेत् yachchet: should merge. ज्ञाने jñāne: in the (luminous) Buddhi. आत्मनि ātmani: in the Self (of Jnāna) ज्ञानम् jñānam: the Buddhi आत्मनि-महति ātmani-mahati: in Mahat Atmâ. नियच्छेत् niyacchet:

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

Should merge शान्ते-आत्मनि sântē, âtmani: in the Atma of Peace. should merge that in the self which is Peace or just.

Let the intelligent man sync speech into mind, sync that into intelligence and intelligence into the great *atman* and sync that into the peaceful *atman*.

Let the “wise” merge the speech in mind, and merge that (manas) in the Jyana Atma. let them merge the Jyana Atma (Manas) in the Mahat Atma (Buddhi) and merge the mahat Atma (Buddhi) in the Shanta Atma.

ज्ञानी व्यक्ति को चाहिए कि वह वाणी आदि (कर्मेन्द्रियों) को और मन आदि (ज्ञानेन्द्रियों) को एकाग्र करे और इन्हें ज्ञानात्मा के साथ जोड़ दे। ज्ञानात्मा को महानात्मा के साथ जोड़ दे और महान-आत्मा को शान्त-आत्मा के साथ जोड़ दे। महान होने पर ही आत्मा में शांति आती है।

यच्छेत् - उपसंहरेत्, जोड़े, लय कर दे।

वाक् - कर्मेन्द्रियों के रूप में एक ही का नाम लिया है, शेष निहित समझनी चाहिए।

नोट - एकाग्र करने का अभिप्राय इसलिए है क्यों इन्द्रियां सांसारिक विषयों की तरफ तेज़ी से चलती हैं, ठीक वैसे ही जैसे जल ऊपर से नीचे की तरफ बड़ी तेज़ी से और बिना प्रयास के ही बहता चला जाता है। उच्च ज्ञान पाने के लिये, एकाग्र होकर प्रयास करना पड़ता है, जैसे पानी को भी नीचे से ऊपर ले जाने के लिए अतिरिक्त प्रयास करना पड़ता है।

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्ग पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

uttīṣṭhata jāgrata prāpya varānnibodhata |

kśurasya dhārā niśitā duratyayā durgam pathastatkavayo vadanti || 14 ||

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

(हे आत्मन) उत्तिष्ठत, जाग्रत, वरान् प्राप्य निबोधत, कवयः तत् पथः
दुरत्यया निशिता क्षुरस्य धारा दुर्गम् वदन्ति।

उत्तिष्ठत uttishihata: Arise (O creatures ! turn your face towards the acquisition of spiritual knowledge) जाग्रत jâgrata: awake (destroy the sleep of ignorance). वरान् varân: the elect, the best Teachers, having obtained boons (from the Great ones). प्राप्य prâpya: having approached. Having obtained. निबोधत ni-bodhat: learn, understand. क्षुरस्य kshurasya: of a razor (This describes Samsara). धारा dhârâ: edge, blade निशिता nisitâ: sharpened, very sharp. दुरत्यया duratyayâ: difficult to pass over. The Samsriti or Samsara is difficult, to pass over like the sharp edge of a razor. दुर्गम् Durgam: difficult to go; to be understood with great difficulty. पथः pathah: the road, the path. तत् tat, that. कवयः kavayuh: the sages. वदन्ति vadanti: say.

Arise, awake; having reached the great, learn, sages; the edge of a razor is sharp and impassable; that path, the intelligent say, is hard to go by.

Awake, arise having approached the great teachers, learn.
The sages say that the road is difficult to travel on,
and that the crossing over (of Samsara) is difficult
as the sharp edge of a razor.

उठो (तत्पर हो जाओ), जागो (चेतन हो जाओ), जिन शान्तात्मा महात्माओं को परमात्मा का वरदान मिल चुका है उन श्रेष्ठ गुरुओं की शरण में जाओ (उनसे ज्ञान प्राप्त करो)। यह मार्ग छुरे की तेज की हुई धार के समान है जिसको लाँघना कठिन है। कवि लोग कहते हैं कि यह मार्ग दुर्गम है।

जाग्रत- ज्ञानवान, चेतन हो जाओ, सतर्क।
वरान्- वरणीयान् आचार्यान्

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

निबोधत - नितराम् बुध्यस्वम्। भली प्रकार

निशिता - तीक्ष्णीकृता, अतितीक्ष्णा। तेज।

दुरत्यया - कठिनता से पार करने वाली

कवयः - क्रान्त-दर्शी, ज्ञानी लोग

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

aśabdamaśparśamarūpamavyayam tathā'rasannityamagandhavacca yat |

anādyanantaṃ mahataḥ paraṃ dhruvaṃ nicāyya tanmṛtyumukhātpramucyate || 15 ||

यत् अशब्दम्, अस्पर्शम्, अरूपम्, तथा अरसम् अगन्धवत् अव्ययम् । नित्यम् च अनादि
अनन्तम् महतः परम् ध्रुवम् तत् निचाय्य मृत्यु-मुखात् प्रमुच्यते।

यत् yat: that which. अशब्दम् aśabdamaś: without sound; not having the attribute of sound, not to be known or perceived through sound. अस्पर्शम् aśparśamaś: without touch, not to be perceived by touch. अरूपम् arūpamaś: without form, therefore not to be perceived by the eyes. तथा tathā: so also. अरसम् arasaś: without taste, without the attribute of taste, and so cannot be perceived through taste. नित्यम् nityamaś: eternal. अगन्धवत् agandhavaś, without smell, not to be perceived by smell (Nose). च cha: and अव्ययम् avyayamaś: without decay, (because he has no material form.) अनादि anādi: without beginning or cause. अनन्तम् Anantaś: without end or effect. महतः परम् mahataś paraś: beyond the Mahat. (Higher than or different from Buddhi). ध्रुवम् dhruvaś: the fixed, (the absolutely eternal), Always the same. निचाय्य nichāyyaś: having understood or reflected upon. मृत्यु-मुखात् mṛtyu-mukhāt: from the mouth of death, (from the bondage of Samsara). प्रमुच्यते pramucyate: is fully liberated or freed.

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

Which is soundless, touchless, formless, undecaying, so tasteless, eternal and scentless, beginningless, endless, beyond the *Mahat*, and constant, knowing that, man escapes from the mouth of Death.

Having reflected on Him, whose nature is not sound, or touch, or form, or taste, or smell, who is changeless, eternal, without beginning and without end, beyond Mahat, eternal in its fixity; he escapes from the mouth of death.

वहाँ (परम पद में या वह ब्रह्म) शब्द रहित, स्पर्श रहित, रूप रहित, रस रहित, गन्ध रहित, अविनाशी/अविकारी है। वह नित्य है, अनादि है, अनन्त है, महान है, सबसे परे है, ध्रुव/निश्चल है, एक रस है। उसको पाकर, जानकर मनुष्य मृत्यु के मुख से छूट जाता है।

अशब्दम् - कोई ध्वनि नहीं, आवाज़ नहीं, कान का विषय नहीं

अस्पर्शम् - स्पर्श, छूना नहीं हो सकता। त्वचा का विषय नहीं

अरूपम् - रूप रहित, तो दर्शन किसका। आँख का विषय नहीं

अव्ययम् - जिसमें व्यय नहीं होता, नाश-हीन, विकृत नहीं होता

अरसम् - रस रहित, स्वाद रहित, जिह्वा का विषय नहीं

नित्यम् - हमेशा, प्रकट या ओझलता से रहित, समय सीमा नहीं

अगन्धवत् - किसी भी गन्ध से रहित, नासिका का विषय नहीं

अनादि- आरम्भ से रहित, जिसका प्रारम्भ नहीं (तो अन्त भी नहीं होगा)

अनन्तम् - बिना अन्त वाला, जिसका अन्त नहीं

महतः परम् - महत/कार्य प्रकृति से परे, दृश्य जगत से परे।

निचाय्य - जानकर, पाकर, समझकर

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६ ॥

nāciketamupākhyānaṃ mṛtyuproktaṃ sanātanam |

uktvā śrutvā ca medhāvī brahmaloke mahīyate || 16 ||

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

मृत्यु प्रोक्तम् सनातनम् नाचिकेतम् उपाख्यानम् मेधावी उक्त्वा श्रुत्वा च ब्रह्मलोके महीयते।

मृत्यु-प्रोक्तम् mrityu-proktam: told by Death. सनातनम् sanâtanam: the ancient because Vaidic. नाचिकेतम् Nâchiketam: obtained by Nachiketas or relating to Nachiketas. उपाख्यानम् upâkhjânam: the story. मेधावी uiedhâvi: the wise man. उक्त्वा uktvâ: having repeated श्रुत्वा srurvâ: having heard. च cha: or. ब्रह्मलोके Brahma-loke: in the world of Brahman. महीयते mahîyate: becomes worshipped.

Hearing and repeating the old *Nachiketa's* story told by Death, the intelligent man attains glory in the world of *Brahman*.

A wise man, having repeated the ancient Nachiketas story told by Death, or having heard it (from his teachers) becomes great in Brahma-loka.

मृत्यु के द्वारा कहा गया यह सनातन नाचिकेता संबंधी उपाख्यान है। जो मेधावी इस उपाख्यान को कहता और सुनता है, वह ब्रह्म लोक में महिमा को प्राप्त होता है।

उपाख्यान- कथानक, छोटी कहानी, कथा
महीयते - महिमा को पाता है

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

ya imaṃ paramaṃ guhyaṃ śrāvayedbrahmasaṃsadi |
prayataḥ śrâddhakâle vâ tadānantyāya kalpate tadānantyāya kalpata iti || 17 ||

यः प्रयतः परमम् गुह्यम् इमम् ब्रह्मसंसदि श्राद्धकाले वा श्रावयेत्,
तत् आनन्त्याय कल्पते।

Kath-upnishad Chapt 1, Valli III

यः yah: who प्रयतः prayatah: being pure; full of devotion. परमम् parmam: bast. most, greatest गुह्यम् guhyam: to be hidden, kept secret, mystery. इमम् imam: this (story). ब्रह्मसंसदि Brahm-sansadi: Brahm-session, assembly of persons who are enquirers of Brahman. श्राद्धकाले srâddha-kâle: at the time of sraddha (when the guests are eating) वा va: or श्रावयेत srâvayet: make it heard, repeats. तत् tat: that. आनन्त्याय ânantyây: infinity or unendingness. Infinite rewards. कल्पते kalpate: obtains or becomes fitted fox (infinity). तत् आनन्त्याय कल्पते tat-âantyaya-kalpate. that Srâddha be comes infinite in its effect.

Whoever with zeal, causes to be recited before an, assembly of *Brahmins* or at the time of *Sraddha* of the ancestors, this highest secret, that secures immortality, secures immortality.

He who recites this upanishad, the greatest of all mysteries, at an assembly of seekers for Brahma, or, being pure, at the time of a Shrâddha, that Shrâddha creates infinite results.

जो पवित्रता के साथ इस परम गुह्य ज्ञान/कथानक को ब्रह्मज्ञानियों की सभा में या श्राद्धकाल के समय में सुनावे, उसे अनन्त फल प्राप्त होता है। उसे अनन्त फल प्राप्त होता है।

इमम् - यह कथानक, कथा

गुह्यम् - जो गहन है, गहरा है, छुपा है

प्रयतः - शुद्ध पवित्र होकर

श्राद्ध-काले - श्रद्धा पूर्वक किये गये कार्य के अवसर पर

|| Third Valli in Chapter one ||